

Մատուածարանական ուսմանց տեսակիտով հայերէն լեզուի ուսման ետեւ եղաւ ուրիշ եկեղեցական մը անգլիական եկեղեցւոյ, Դուրհամի եպիսկոպոսն Բ. Յովսէփ Լիկֆուտ (Joseph Barber Lightfoot, 1828-1890), և հրատարակեց երկասիրութիւն մի Առաքելական հարց վրայ, և առանձնաբար Սրբոյն իգնատիոսի և Պողիկարպոսի, և տպագրեց ի Լոնդոն ի 1885 (Macmillan): Հայկական թարգմանութիւն իգնատիոսեան թղթոց առ Եփեսացիս, Հռովմայեցիս, Զմիւռնացիս, առ Պողիկարպոս. զորս հայրապետ վկայք Անտիոքայ իր ի Հռովմ' ճանապարհորդութեան առնէն գրած էր, և ուր կ'երթար գաղանեաց ժանեօք մարտիրոսական պատկին արժանաւոր ըլլալու. արդէն տըպագրուած էր ի 1849, ինչպէս յառաջագոյն մեր այս գրուածին մէջ յիշատակած ենք, ի Պետերմանայ, մի և նոյն տարւոյն մէջ՝ յորում Ուլիէմ Գիւրըդոն տպագրեր էր իր իգնատեան հաւաքումը (Corpus Ignatianum) յոյն, լատին, ասորի լեզուներով և անգլիական թարգմանութեամբ (Լոնդոն, առ Rivingtonի): Այս թղթոց ուսմանց հարազատութիւնք գեռ խնդրական են:

Չենք ուզեր մանրամասն խօսիլ այն ամեն գրուածոց վրայ՝ որ Եփեսիոյ եկեղեցւոյն սկզբնաւորութեան վրայօք հրատարակուած են: Սակայն արդէն յիշատակած ենք զհմուտ համառօտութիւն խնդրոյն ի մեծարգոյ Յ. Տաշեան հօրէ, վիեննական Միսիթարեա-

նէ, իր Աբգարոս քոչոք (Zur Abgar-Sage) երկասիրութեամբ. յիշատակենք աստէն վրայթի, ասորական լեզուի ուսուցչի ի Կամբրիժ, հրատարակութիւնն ասորի գրչագրաց՝ Ճառից Յակոբայ Ափրաատայ (Պարսիկ իմաստնոյն), զոր հինգերորդ դարու հայ թարգմանիչն մեծին Յակոբայ արքեպիսկոպոսին Մ' ընայ տեղ առաւ, և զոր (ազգական) կամ բարեկամ համարին ոմանք Սրբոյն Գրիգորի: Ծանօթ է մեր բանասէր ընթերցողաց որ ծիրանաւորն Նիկ. Մ. Անտոնիլի, այս ճառերէն մեծ մասը հայ և լատին լեզուով հրատարակեց ի Հռովմ' (Opera S. Jacobi Nisibi) ի 1756. որ ապա կրկին տպագրութիւն ունեցաւ ի Վենետիկ ի 1765, ինչպէս նաեւ ի Մատենադարանի Գալլանդի (Bibl. Vet. Patr. ի հատորն Ե, ի 1769): Հայ բնագիրն առանձին հրատարակուած է ի Կոստանդնուպոլիս ի 1824:

Յիշենք վերջապէս զհամաբարբառ Տատիանոսի (Diatessaron), նախակարգ ուսումնասիրութիւն Ռուդէլ Հէրրիսի ի Կլէր վարժարանէ ի Կամբրիժ, ուսուցիչ Սուրբ Գրոց մատենագրութեան ի Հառէֆորդ դպրոցի Բենիլվանի (London, C. G. Clay, 1890). Ներածութիւն մ'է սուրբ աւետարանաց համաբարբառին ի Տատիանոսէ, որոյ արբաական երկու գրչագիրք կը պահուին այսօր ի Հռովմ': (Տես Tatiani Evangeliorum Harmoniæ arabice, nunc primum ex duplici codice edidit et translatione donavit P. Augustinus Ciasca ord. Erem. S. Augustini, Bi-

blioth. Ap. Vat. scriptor. Romæ, 1888). Արդէն 1862ի Պաղ Լազարդ իր Առաքելական Սահմանադրութեան գրութեան մէջ ակնարկութիւն մը կ'ընէր սրբոյն Եփրեմի ասորաց հայկական թարգմանութեան, տպագրելոյ ի վննետիկ ի չորս հատորս. բայց ոչ դռաւն ձին մտադրութիւն ըրաւ վրան, մինչև որ Ագեբեան Հ. Մկրտչի թարգմանութիւնն՝ որ եղած էր ի 1841, հրատարակուեցաւ ի 1876, թարգմանչին մահունէն (1854) յատեալ Սալբուրգի ուսուցիչ Գեորգ Միլխեդէր վարդապետին ձեռքով. Evangelii concordantis expositio facta a S. Ephraemo Doctore, in latinum translata a R. P. Joanne Baptista Aucher mechitarista, cujus versionem emendavit, adnotationibus illustravit et edidit Dr. Georgius Mössinger. prof. studii bublici a. t. Salisburgi, Venetiis (S. Lazari) 1876, էջք ԺԲ-292, ընծայեալ յիշատակի Գեորգայ աղբակաւոպոսի Հիւրմիւլդ, հանգուցելոյ ի նըմին 1876 ամի ի 11 ապրիլի. Եփրեմի այս գրութեան մեկնութիւն մ'է ճատիանոսի Համարարբաւի կամ Համաձայնութեան աւետարանաց. հայկական թարգմանութիւնն եղեալ ի վրայ ասորականին ի միջոցի 364 կամ 373 ամոց, շատ հաւատարիմ է. որովհետև թարգմանիչն իր լեզուին ոճոյ յատկութիւնը կը զոհէ ասորական սկզբնագրին համաձայն ընթանալու համար. Այս հրատարակութիւն մեծապէս նըպաստաւոր եղաւ Թեոդորի Դրահն հետազոտութեանց ի վերայ պատմութեան կանոնի նոր կտակարանին, մասն Ա. Համարարբաւ ճատիանոսի, տպագրեալ յԷրլանգէն 1883, էջ. 329, և մասն Բ. 1883 էջք 286-299. Հաւանաբի քննադատութենէն ետք ալ ի գիրսն՝ Պաղմուքիան կանոնի նոր կտակարանի, Հատ. Ա. Էրլանգէն, 1883, էջք 369 և հետեւալք. Ասորական եկեղեցոյ սկզբնագիր նոր կտա-

կարան. Եփրեմի գրութեան հաւաքում մը կրնայ համարուիլ դասախօսական ծանօթարանութեանց, զոր Գերմանացիք իրենց լեզուով սովոր են կոչել Collegienheft, և հեղինակն սուրբն Եփրեմ ըրած է յԵղեւսիա բանախօսութեամբք, որոց ամենուն սկզբնաւորութեան յառաջագոյն ընդարձակ ընթերցում մը կ'ըլլար գրոցն՝ որոյ մեկնութիւնը պիտի տրուէր, և ապա իր բանախօսութիւնն կ'ընէր իմաստուն և աստուածախօս վարդապետն:

Աստուածաբաններէն անցնինք՝ հայկական լեզուի ուսումը սիրողի մը (dilettante). Այն բազմաթիւ լեզուաց մէջ զորս Գեորգ Պորրոյ (1803-1884) սորվեցաւ, կը գտնուէր նաև հայերէնն. (կենսագրութիւնն կրնան գտնել խընդողք ի Dictionary of National Biography): Գրութեանց մէջ ի Savengro the Scholar, the Gypsy, the Priest; յերիս հատորս, (1854), դիւցազնը որ յաճախ նոյն ինքն Պորրոյ կ'ենթագրուի՝ յաճախ ակնարկութիւն կ'ընէ հայ լեզուի, և կը թուի վշտացընել իր հայրն երբ կ'ըսէ թէ արմիւր է այդ լեզուն՝ որ ծերունւոյն աչքին առջև աւոգուտ ուսում մը համարուած է:

Առանց յիշատակութեան չիտողնք նաև զՃԵՅՄ ՌՐԱՅՍ, Անգամ Անգղիոյ խորհրդարանին և արքունական ուսուցիչ քաղաքական իրաւագիտութեան ի համալսարանին Օքսֆորդի, որ Հայաստան ճանապարհորդութիւն ըրաւ ի 1876, և վերելք մը ընելով յԱրարատ լեռն, ի դարձին հրատարակեց՝ Ժողովրդական դարձած գրութեան մը ուր խորագիրն է. Անդրկովկաս և Արարատ (Transcaucasia and Ararat).

* *

1877 թուականին Տեղեկագիր մը ներկայուեցաւ Լոնդոնի բանասիրական ընկերութեան՝ հայկական ուսմանց յառաջադիմութեան վրայ. Այս

գրուածքիս հեղինակն, ինչպէս որ յառաջագոյն յիշատակեցինք, էր ուսուցիչն, Հիւբըմանն, և Սուիտ (Sweet) որ ի բացակայութեան նորա կարգացայն գրուածք, իր ցաւը կը յայտնէր թէ ինչպէս Անգղիոյ մէջ չեն երեցած երբէք հայագէտք: Բայց հիմա իմաստուն անգղիացի մը մեծ յոյս կուտայ կարեւոր արգեանց իր անխնջ քննադատական ուսումնասիրութեամբ լեզուին Հայոց: Այս անձն է ֆրեդերիկ Կ. Կոնբիթր (Frederick C. Conybeare) որ ծնած է ի 1856 ամի, և նախնական ուսմանց ընթացքն ըրած ի Թընթրիֆ դպրոցի և ապա ի համալսարանին Օքսֆորդի, ի 1875—1881ին ուսուցիչ էր, և ի հետեւեալ ամին՝ իսկոյն բարձրացաւ պաշտամամբն ու պատուով (grade de maître-ès-arts). Մաքս Միլլէր անուանի արեւելագէտ ուսուցչին անդրանիկ դստեր հետամուսնացաւ, ու անոր մահուընէն ետքը երկրորդ պընսկի անցաւ Տորէյլ օբիտորգին, որոյ հետ երկու անգամ ճանապարհորդեց ի Հայս, ի 1888 և ի 1891: Ահաւասիկ ցուցակ մը եւեթ իր գրուածոցը՝ նըկատմամբ հայերէն լեզուի և մատենագրութեան:

Փորձ հայերէն ընթերցողաճոց (Specimen lectionum armenicarum) հատուածք փիլոնի հերթայեցոյ, նորագապէս ի յոյս ընծայեալք ի Ռունդէլ Հարրիս անգղիացոյ (G. Rundel Harris) տպ. յՕքսֆորդ ի 1889, էջ 15: Կը համեմատէ բաղդատութեամբ փիլոնի քանի մի հատուածք ընդ հին հայկական թարգմանութեան:

2. Փիլոնի կորոշուեալ գրուածոց վրայ, հատուած մը յAcademy ուսումնաթերթի (12 յուլիս, 1892, էջ 32).

3. Պղատունի գրուածոց հին հայկական թարգմանութեանց վրայ յուսումնաթերթն Classical Review, Հատ. 9. Թիւ 8 (հոկտ. 1889, յէջ 340—343...)

4. Համեմատողիւն Արիստոտելի

քանի մի գրուածոց յոյն բնագրին՝ ընդ հին հայկական թարգմանութեան. ընտիր և բազմալսատակ գրութիւն ընդարձակ և հմուտ յառաջաբանով: Գրքին բուն խորագիրն է. Anecdota Oxoniensia. Texts, documents and extracts chiefly from Manuscripts in the Bodleian and other Oxford libraries. — Classical Series, Vol. 1. Part VI. A collation with the ancient Armenian Versions of the Greek text of Aristotle's Categories, De Interpretatione, De Mundo, De Virtutibus et Vitiis, and of Porphyry's Introduction. Oxford, at the Clarendon press, 1890: Հիւլի հմուտութեամբ կը ճառէ իր առաջարկութեան և նիւթոյն վրայ, և որոյ հայկական կրկին թարգմանութիւնը հրատարակեցան յազգային հանդէս և առանձինն, և ծառայութեան արգէն մեր ընթերցողաց:

5. Անգղիական թարգմանութիւն մը ի հայկական հին թարգմանութեան Անկիւրիոյ ժողովոյն կանոնաց (ի կանոնագրոց), նախարան ծանօթութեամբ, յաւելեալ ի հատուածն Մ. Բ. Ռակհամ (Rackham) ի տպելոյ յԱստուածաբանական և յեկեղեցական ուսումնասիրութիւնս (Studia Biblica et Ecclesiastica) որ կը հրատարակուի յՕքսֆորդ:

6. Հայաստան և Հայք, յեռեալ յԱզգային հանդէսն (National Review), նոյեմբեր 1889. Նկարագրութիւն մ'է ուղեւորութեանն զոր Կոնիքի ըրաւ ի Հայաստան ի 1888:

7. Պարսիկ տարր ի մարկիոնական նոշքեան, յուսումնաթերթն Academy, 11 ապրիլ 1891. յորում յօդուածագիրն վրիպակաւ կը համարի կարծել թէ առ Եզնրկայ գտնուած աշղար բառն նոյն է ընդ զենդ աղար փոխագրութեան: Այս ենթագրութիւնը յետոյ ուրիշ հատուածով մը ետ առած է:

8. Ի վերայ հատուածոց ինչ որոյն հերոնիմոսէ առաջ եղած Աստուածա-

շունչ գրոց լատին թարգմանութեան մը: 1894 տարւոյն Expositor ուսումնաթերթին մէջ հրատարակուեցաւ այս գրուած: Յառաջբանին մէջ կոչնիբիւր կը խօսի Հ. Մ. Աւգերեան աշխատասիրութեան վրայ, յորում այս հատուածներն սրբոյն Ամբրոսիոսի գրութեանքէն առնելով, միացուց յիւրում լատին թարգմանութեան փոխին խնդրոց՝ հրատարակելոց ի 1822: Միտք ունի կոնիբիւր եթանասնից ընթերցուածոց տարբերութիւնքն հրատարակել ըստ հին հայկական թարգմանութեան փոխին խնդրոց ի գիրս ծննդոց:

Ասոնցմէ զատ ուրիշ հատուածներ ալ հրատարակած է կոնիբիւր և կը շարունակէ հրատարակել, որոց համար մեծապէս երախտագիտութիւն պարտի նմա հայ մատենագրութիւնն, ուր այդպիսի փութով ետեւէ կ'ըլլայ անոր զարգացման և ծանօթութեան յԱնգղիա: Իրմով կրնայինք փակել զսակաւոր թիւ անգղիացի հայագիտաց, եթէ մօտերս ծանօթացած չըլլայինք եր-

կու անգլիացւոց, իրենց եկեղեցական դասէն, որ եկան ի քաղաքս 1893 տարւոյն յուլիսին կատարելագործելու իրենց արդի սկսած և յառաջ տարած հայկական լեզուի ուսումը: Ասոնցմէ մէկն է Արմառաճ Ռոբինսոն և երկրորդն Ա. Բրուկկ. Կամբրիճի համալսարանին վարդապետք. որոց առաջինն՝ հրատարակած է Արիստիդէս Իմաստասիրին ջառագովակաւն մաբող, հայ՝ ասորի և յոյն բնագրովը և թարգմանութեամբք և բազմահմուտ տեսութեամբ՝ ինչպէս արդէն ծանօթ են ամաագրիս ընթերցողք. և բաց ուրիշ նմանօրինակ եկեղեցական հնութեանէ ինչուան առ մեզ հասած անվաւեր (apocryphe) գրութեանց հրատարակութիւններէ, կը զբաղի հիմա Տատիանոսի՝ ամ սրբոյն Եփրեմի Համարարքառին ըննադատական երկասիրութեամբ: — Գիտեն ընթերցողք որ քանի մը տարիէ ի վեր հայկական լեզուի աթոռ մը հաստատուած է ի Թագաւորական դպրոցի (King's College) Լոնդոնայի:

(Շարայարեղի)

ՀԱՅԲ ԵՒ ԴԻՏԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

— ❦ —

(Տես յէջ 258)

Լատի հաւաքելով ցարդ ըսածնիս՝ Բնիկ-Արիականաց (Հայոց) առաջին պաշտամունքն եղած են: Ա. ԱՐԵԳ. — Աննիթական էութիւն, համազօր ԳՈՒ և Ի որոյ անուան համար ոչ նուիրական տաճարք և ոչ դասք Քաշանայից, ոչ պաշտամանց եղանակք, և ոչ անդրիք. ուստի և սրտի պատարագք անսահման կարգօք և վայրիւ կը մատուցուէին:

Բ. ՀՈՒՐ Աստուած, Միհր. — Աննիթական զօրութիւն Արեգի, պաշտօն ընդունած առհասարակ յԱրեւաց, թէ և զանազան աստիճանաւ և կարգաւ: « Հաւք Արեւած » անունն դեռ ես 'ի մեզ կենդանի է: Մըհրական ասոն իրանեան և Արիական աշխարհի առաջնակարգ հանդէսներէն էր. 20, 000 հայկական գեղեցկագոյն նոյզ ձիեր այդ ասական համախմբութեանց կը նուիրուէին Հայոց աշխարհէն, ըստ վկայութեան Քանեփոնի, Բարձր Հայոց Դերման գաւառի